

РЭАЛІЗАЦЫЯ ФАНЕМЫ /Г/ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ГІСТАРЫЧНЫ КАНТЭКСТ І МАЎЛЕНЧАЯ ІНТУІЦЫЯ

Саевіч В.К., Цішчанка А.М.

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь*

Даследуецца рэалізацыя фанемы /r/ у беларускай мове. На аснове апытання 60 рэспандэнтаў пацвярджаецца дамінаванне фрыкатыўнага [ʃ], аднак фіксуецца рэгулярная прысутнасць выбухнога [g] у запазычаннях і пад уплывам рускай мовы. Робіцца выснова, што выбухны [g] захоўваецца як факультатыўны фанетычны варыянт, але не з'яўляецца самастойнай фанемай.

Праблема вымаўлення фанемы /r/ у беларускай мове на працягу доўгага часу застаецца адной з найбольш дыскусійных у славянскай фанетыцы. Традыцыйна лічыцца, што для беларускай літаратурнай мовы нарматыўным з'яўляецца фрыкатыўнае вымаўленне гука [ʃ], у адрозненне ад выбухнога [g], уласцівага, напрыклад, рускай мове. Аднак гістарычныя крыніцы, дыялекталагічныя матэрыялы і сучасная маўленчая практыка сведчаць, што фанетычная сітуацыя значна больш складаная і не зводзіцца да простага апазіцыі «фрыкатыўны – выбухны» [1].

У гісторыі беларускай мовы выбухны гук [g] фіксаваўся ў розных пазіцыях, меў спецыфічныя ўмовы ўзнікнення і розныя спосабы графічнага абазначэння. У шэрагу выпадкаў ён захоўваецца і ў сучасным маўленні – перад усім у запазычаннях (прык. *гонта*), пазіцыйных алафонах (прык. *анекдот*) і жывой гаворцы (прык. *гогат*). Гэта выклікае неабходнасць пераасэнсавання пытання аб статусе выбухнога [g] у сучаснай беларускай мове і яго суадносінах з фрыкатыўным [ʃ] [2].

Мэта даследавання – высветліць, ці захоўваецца выбухны гук [g] у сучаснай беларускай мове і якія ўмовы яго выкарыстання.

У славянскіх мовах і дыялектах фанема /r/ рэалізуецца ў розных артыкуляцыйных тыпах. У паўночнарускіх гаворках яна мае выбухны характар [g], у паўднёварускіх – фрыкатыўны [ʃ], а ва ўкраінскіх і беларускіх – гартанны фрыкатыўны [h] або велярны [ʁ] у залежнасці ад рэгіёна.

Пры аглушэнні /r/ назіраецца геаграфічная дыферэнцыяцыя: у паўночнарускіх гаворках /r/ > [k], у больш паўднёвых і цэнтральных дыялектах – /r/ > [x]. Гістарычна арэал аглушэння быў больш шырокі, што дае падставы меркаваць пра шырэйшае распаўсюджанне фрыкатыўных рэалізацый на папярэдніх этапах развіцця славянскіх моў. З 1980-х гг. адзначаецца паступовае знікненне фрыкатыўнага /ʃ/ нават у арэалах, дзе яно было традыцыйным. У 2020-х гг. фіксуецца таксама скарачэнне аглушэння /r/ у [x]. Адзначаецца, што нават спецыялісты часта блытаюць гукі [ʃ] і [h], што ўскладняе карціну дыялектнага распаўсюджання фрыкатыўных алофонаў. Дыялекталагічныя карты сярэдняй паласы Расіі сярэдзіны XX ст. дазваляюць часткова рэканструяваць гістарычныя арэалы гэтых тыпаў вымаўлення.

У агульнаславянскім кантэксце фрыкатыўнае вымаўленне з'яўляецца характэрным для цэнтральнаславянскіх моў (украінскай, беларускай, чэшскай, славацкай і верхнелужыцкай), у той час як польская, балгарская і паўночнарускія гаворкі падтрымліваюць выбухны тып. У заходнеславянскіх мовах працэс пераходу ад [g] да фрыкатыўных вымаўленняў праходзіў паступова: праз стадыю [ʃ] да [h]. Дадзеныя XII–XIV стст. сведчаць аб паступовай спірантызацыі [g] у чэшскай, славацкай і лужыцкіх мовах.

Беларуская мова традыцыйна характарызуецца фрыкатыўным вымаўленнем [ʃ] – велярным [ʁ]. Гартанны [h] адзначаецца ізалявана ў асобных гаворках, пераважна ў паўднёва-заходнім рэгіёне. У літаратурнай мове фрыкатыўнае вымаўленне з'яўляецца нормай, аднак выбухны [g]:

- узнікае як пазіцыйны алофон пасля [z] і [z], у тым ліку пры афрыкатах;
- абавязковы ў шэрагу запазычанняў, галоўным чынам польскага паходжання;
- можа сустракацца ў жывой гаворцы як варыянт, абумоўлены рускамоўным уплывам;
- захоўваецца ў маўленчай свядомасці часткі носьбітаў мовы.

Гістарычна выбухны [g] у беларускай пісьмовай традыцыі перадаваўся праз [r], дыграф [kg] або праз пазначэнне мяккасці [r']. Сучасная норма разглядае яго як неасноўны, але магчымы кампанент фанетычнай сістэмы [3].

Для высвятлення маўленчай інтуіцыі носьбітаў беларускай мовы было праведзена апытанне з выкарыстаннем Google Forms. У даследаванні ўдзельнічалі 60 чалавек. Рэспандэнтам прапанавалася выбраць, якое вымаўленне гука [r] – фрыкатыўнае [ʃ] або выбухное [g] – яны лічаць правільным у шэрагу беларускіх слоў.

Словы былі падзелены на дзве групы:

- словы з нарматыўным фрыкатыўным вымаўленнем (1);
- словы з патэнцыйна выбухным вымаўленнем (гістарычна або ў жывой практыцы) (2).

Да групы (2) аднесены словы: *гандаць, гузік, агрэст, гвалт, гзымс, гандбол, гонта, гандлёвы, гандбаліст*. Фрыкатыўны варыянт выбіраў у сярэднім 69,3 % рэспандэнтаў. Выбухны – 30,7 %. Слова *гандлёвы* мела найвышэйшую падтрымку фрыкатыўнага вымаўлення – 89,4 %, а *гзымс* – найніжэйшую (53,8 %), што паказвае на істотную вагу этымалогіі і іншамоўнай структуры слова.

Да групы (1) аднесены словы: *галава, горад, грыб, гул, гара, гоман, глыбокі, гусі, глядзі, гасцінец*. Фрыкатыўнае вымаўленне падтрымалі 81,5 % рэспандэнтаў. Выбухное – 18,5 %.

Вымаўленне *грыб* і *гоман* найбольш стабільна фрыкатыўнае (па 92,3 %), у той час як слова *гасцінец* паказала найбольшую частку выбухнога варыянта (28,3 %).

Апытанне дае падставы сцвярджаць:

- фрыкатыўны [ʎ] выразна дамiнуе ў маўленчай свядомасці сучасных беларусаў;

- выбухны [g] стабільна прысутнічае як варыянт у 20–30 % выпадкаў;

- варыятыўнасць залежыць ад фанетычнага складу слова, яго частотнасці, этымалогіі і рускамоўнага ўплыву;

- выбухны [g] нельга лічыць маргінальнай з’явай – ён рэальна функцыянуе ў маўленні часткі носьбітаў.

Праведзенае даследаванне сведчыць, што праблема рэалізацыі фанемы /g/ у беларускай мове мае складаную гістарычную і сучасную фанетычную прыроду. У славянскім кантэксце фрыкатыўнае вымаўленне з’яўляецца традыцыйнай рысай цэнтральнага масіву славянскіх моў, у той час як выбухнае звычайна звязваецца з паўночнымі арэаламі або асобнымі субстратнымі ўплывамі. У беларускай літаратурнай мове нарматыўным з’яўляецца фрыкатыўны [ʎ], аднак выбухны [g]: узнікае як пазіцыйны алофон; абавязковы ў шэрагу запазычанняў; адзначаецца ў жывой гаворцы; адпавядаючы маўленчай інтуіцыі прыкладна траціны носьбітаў.

Вынікі эмпірычнага даследавання паказваюць, што выбухны [g] не знік з беларускай мовы. Ён мае абмежаваны, але стабільны характар і функцыянуе як факультатыўны фанетычны варыянт, хоць і не з’яўляецца асноўнай нормай. Такім чынам, мэта даследавання дасягнута: выбухны [g] у сучаснай беларускай мове захоўваецца, але мае пазіцыйна і лексічна абумоўлены статус і не выступае самастойнай фанемай.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Каляда, А. Гаворка беларуская. Разговор русский: дыкцыя і арфаэпія : з электронным дадаткам / А. Каляда. – Мн. : Вышэйшая школа, 2018. – 215 с.

2. Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы / НАН Беларусі; уклад. В. П. Русак [і інш.]; навук. рэд. В. П. Русак, В. А. Мандзік. – Мн. : Беларуская навука, 2025. – 782 с.

3. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мн. : Беларуская навука, 2007. – 351 с.